

Ivo Paić

Opće i posebno procesa revolucije

Odnos općeg i posebnog te odnos općeg i posebnog u procesu revolucije važe jednom načinu ideologijom obuhvaćenog mišljenja i djelovanja kao već dobro priređene i u svemu zadate »teme«. Ono drži da mu »teme« — svojom priređenošću i zadatošću — pružaju pouzdan, metodički osiguran i metodologijski provjeren sadržaj, okvir i način promišljanja općeg i posebnog. Odatle bi slijedilo: sva je zadaća mišljenja u tome da ono daje nekakav vlastiti pridodatak pobližim određenjima i sustavnijim povezivanjima tvorevina njemu priređenog i zadatog teoretskog polja »teme«.

Što je bit prikazivanja kao priređenosti i zadatosti »teme«? O kakvom je, zapravo, mišljenju/djelovanju riječ, dok se ono zadovoljno sobom kreće u priređenom okviru »teme«?

Na razini ovih kritičkih teza naznačit ću temeljne obrise odgovora na prethodna pitanja. Naznake odgovora, pretpostavljam, vode onome što je najbitnije: *bespređrasudnom* razabiranjju problema i pitanja *povijesnog* mišljenja općeg i posebnog procesa revolucije same. Riječ je, dakle, o pokušaju mišljenja općeg i posebnog *samog procesa revolucije*. U tome se sastoji sav metodički pomak i protupozicija mišljenja općeg i posebnog *u* procesu revolucije. Pomaknuta pozicija otvara i promijenjen vidokrug pro-

mišljanja. U njegovim okvirima — neka ovdje bude tek postulirano — ne može se misliti proces revolucije kao proces kojem opće i posebno pristižu odnekud sa strane; iz metodičkog pomaka i promijenjena vidokruga ne mogu se misliti nikakve »primjene« općeg i posebnog *na* proces revolucije, *na* njegovo razumijevanje; također, takvu promišljanju proces revolucije ne slovi kao povijesno i/ili aktualno-situacijski proizveden »primjer« ili »slučaj« opstojnosti (dedukcije) općeg i posebnog u određenom procesu; potom, ne kao posljednje, proces revolucije nije prazan prostor u kojega već priređene teorije upisuju svoje pojmove općeg i posebnog; proces revolucije nije predikat nekom subjektu, on nije sredstvo za nekakvu svrhu *izvan* njega (na primjer: za »izgradnju socijalizma«), niti je određen proces revolucije povijesno ozbiljenje nekakvog »općeg« procesa revolucije.¹

Što ostaje nakon niza ovih određenih tvrdnji i nakon načelnog odbijanja da se proces revolucije razumije preko bilo kojega i bilo kakvoga načina »označiteljske prakse«; »prakse« koja ono označeno »što« (*quid*) vidi, zahvaća i priznaje kroz izdvojeno »štostvo« (*quidditas*); kroz *izdvojen* i *osamostaljen* *pojam*.

Ostaje sâm proces revolucije. Ostaje zadaća mišljenja da dopre do njega tako što svojim govorom ne pridaje procesu nešto što nije *njegovo*, ali i da sebe *u njemu* ima i razumije. Takvoj zadaći proces revolucije je sam sobom to što i kako *povijesno jest*, a opće i posebno opstojne mu kao *povijesno* omogućujuće i procesom *omogućeno*, uz njegov sudjel proizvedeno opće i posebno nerazdvojivo od procesa.

Takva je zadaća mišljenja bremenita teškoćama. U *apsolutnosti* vlastita zahtjeva ona se ne može riješiti zato što unaprijed označuje sebi neprimjerenim svaki iskok mišljenja iz povijesnog procesa revolucije. Svaki joj je iskorak iz procesa samog već korak prema obnovi onoga čemu se zadaća povijesnog mišljenja opire: to je korak prema obnovi — točnije, produbljivanju — *prevlasti* »štostva« (konceptija, teorija, doktrina, različitih kategorijskih i pojmovnih sustava) nad »što« procesa revolucije, nad *povijesno* općim i povijesno posebnim procesa revolucije. Ako je zadaća u apsolutnosti vlastita zahtjeva nerješiva, ona nije na nužan način nedjelotvorna. Njezina je načelna djelotvornost u tome što već početno ustanovljuje *korjenitu* razliku naspram poziciji koja prihvaća mjerodavnost, priređenost i zdatost »teme« o odnosu općeg i posebnog u procesu revolucije. Prihvaćanjem rečene

¹ Ako revoluciju shvatimo kao *vazda određenu proizvodnju života*, kao što Marx, primjerice, shvaća i određenost *proizvodnje*, onda njegovi stavovi iz *Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie* (Dietz, Berlin, 1953) mogu pojasniti i metodičku smislenost niza gornjih određenih tvrdnji; »Ako nema proizvodnje uopće, nema ni *opće* proizvodnje« (str. 7)...« postoje određenja zajednička svim stupnjevima proizvodnje koja se kao opća mišljenjem dadu fiksirati; ali takozvani *opći uvjeti* svake proizvodnje (kao i *svake revolucije!* — I. P.) nisu ništa nego ovi apstraktni momenti pomoću kojih se ne shvaća *nikakav zbiljski povijesni stupanj proizvodnje* (str. 10, *kurziv* — I. P.).

zadace otvara se bar polje početnog promišljanja mogućnosti ne-ideologijske kritike položaja mišljenja/djelovanja obuhvaćeno ideologijom; mišljenja/djelovanja podvlašćena stavu prema kojem je već poznat načelan odnos općeg i posebnog; podvlašćena zahtjevu da se *taj* već »poznati« odnos *naknadno* spoznaje i praktički razvija u konkretnom procesu revolucije.

Ideologijski potaknuta kritika je, zapravo, prividan dijalog: međusobno poništavanje jedne ideje drugom idejom (ideologijski tip odnosa: »ideja — ideja«).² Razračunavanje počinje i okončava u ideologiji. Neideologijski motivirana kritika nastoji razlučiti, razdvojiti (grčki: *krino*) ono što je *povijesno* razdvojivo; ona nastoji, po mjeri povijesnog, spojiti ono što je još razdvojeno, što još nije spojeno i što se kao revolucionarno može osloboditi i spojiti. Takvoj se kritici *ideja* o biti i odnosu općeg i posebnog *reducira* na povijesni *temelj* i povijesnu *mjeru* zbiljnosti, revolucionarnosti. Ukratko, njoj nije do toga da postojeće prizna ili poništi pomoću jedne ili druge ideje-interpretacije.³ Neideologijski vođena kritika nastoji sudjelovati u procesu uspostavljanja povijesnosti (biti) povijesti, a ne u uspostavi pojma kojim se povijesnost povijesti totalizira. To je vodeći interes spoznavanja u ovim kritičkim tezama o ideologijskoj totalizaciji procesa revolucije. U grupama teza što sljede obuhvaćeni su samo fragmenti kritike totalizirajućeg mišljenja.

Totalizacije općeg i posebnog procesa revolucije

1. Pretežno se uzima da su bit i načelan međusobni odnos općeg i posebnog zapravo stara, genuino marksistička, uglavnom dobro »razrađena« tematika.⁴ Potom se prosljeđuje prema promišljanjima »konkretnog« sadržaja, načina opstojnosti, odnosa i »dijalektičkog« suodnošenja općeg i posebnog u procesu revolucije. U vlasti takve samorazumljivosti mišljenje traži i doista *za sebe* (tako podvlašćeno) *vazda po nužnosti sebi nalazi* »konkretna« odnos općeg i posebnog.

Zašto je tako? Kako se nalaženje »konkretnoga« zbiva po nužnosti?

Traženje i nalaženje »konkretnoga« vođeno je izričito obrazloženim ili prešutno prihvaćenim apriorizmom i njemu primjerenom metodologijom. Iz stava vjere i povjerenja u »činjenicu« da su bit i načelan međusoban odnos općeg i posebnog već dovoljno produbljeno i cjelovito spoznati, te pouzdano razmješteni

² O tome vidi: V. Sutlić, *Bit i suvremenost*, »Veselin Masleša«, Sarajevo, 1967, str. 84—103.

³ Marx—Engels, *Njemačka ideologija*, »Naše teme«, br. 5/1967, str. 874.

⁴ Uspor. u nas još optičajne priručnike dijalektičkog i historijskog materijalizma, u kojima — unatoč baš Engelsovu upozorenju u *Anti-Dühringu* — načela, kategorije i pojmovi stoje već na početku, umjesto na kraju puta spoznavanja povijesne materije, materije revolucije također.

u sustavima »teoretskog polja« marksizma, *de facto* se unaprijed određuje što uopće može ući u okružje promatranja i kako se predmet promatraču mora pokazati. U vidno polje može ući samo ono što je već u pojmu općeg, pojmu posebnog i pojmu njihove (»dijalektičke«) povezanosti sadržano. Zato se predmet pokazuje istraživanju kao egzistencija rečenih pojmova u zbilji. Zbilja, dakle, ne može preći granice pojma. Prema tome: ne pokazuje se predmet kako je on *o sebi* i *za sebe*, nego što je on i kako je on *za nas*; za nas koji vladamo pojmom i unaprijed znamo da je pred nama njegova povijesna artikulacija u predmetu. Ovo je točka u kojoj se *prividno* obnavlja u Hegelovu djelu provedena metodička razlika »o sebi«, »za sebe«, »za nas«. Ako se razložno može pomisliti da su Hegelovo »za nas« i naznačeno totalizirajuće »za nas« motrišta onoga tko misli da već zna cjelinu kretanja, u pogledu ovoga »za sebe« usporedba s Hegelom je načelno *neodrživa*. Hegel ipak pušta da ono »za sebe« razvija sve mogućnosti udubljenja, poniranja u sebe, da izrazi svoju zasebnost kao cijeli univerzum unutar određene sfere i momenta kretanja cjeline. Totalizirajuće mišljenje općeg i posebnog nema tu osjetljivost za razumijevanje *puta* nastajanja cjeline kao sadržajne određenosti koju ono »o sebi« i »za sebe« *konstituiraju* na putu mišljenja i djelovanja.⁵ Totalizirajućim mišljenjem⁶ vlada uvjerenje da je sve u redu s pojmom (»opće«, »posebno«, »odnos«): njime vođeno istraživanje ne može preći pojmom priređene i zadate granice; one su granice tematizacije i problematizacije predmeta — tema je mišljenja izlaganje pojma u vremenu i prostoru zbilje; problem je odnos *zbilje* prema pojmu općeg, pojmu posebnog i pojmu njihova međusobnog odnosa. Priređenost i zdatost pogađa i metodologiju koliko je ona dosljedna provedbe totalizirajućeg polaznog metodičkog stanovišta. Njegovo razvijanje traži i njemu odgovarajuće izlaganje znanstvenoistraživačke zamisli. Takva unaprijed zahtijevajuća izlaganja također određuje i način provjeravanja pretpostavke istraživanja: zadaća je istraživanja ograničena na zahvat činjenica *u prilog* postavljenim hipotezama; točnije, na zahvat »materijala« *o čijoj činjeničnosti odlučuje unaprijed dato totalizirajuće stanovište*. Zato po strani unaprijed zadatog i na opisan način usmjerenog istraživanja ostaje sve ono što bi moglo dovesti u pitanje razložnost, održivost pretpostavki u momentu njihova postavljanja.⁷

⁵ Uspor: Hegel, *Phänomenologie des Geistes*, Hamburg, 1952: odnos puta-nastajanja-cilja, str. 11.

⁶ Riječ »totalizirati«, općenito, označuje: zbrojiti, adirati, sumirati, upotpuniti, zaokružiti (recimo: svotu na cijeli broj). Dakle, gdje vlada totalizacija, tu je na djelu zbrajanje i svođenje mnoštva u jedno i pod jedno. Totalizacija, tako određena, ispušta *drugo* i *različito* ili ih *svodi* pod svoja određenja neovisno i protivno njihovoj običnoj naravi.

⁷ Iako je moderna epistemologija lišena samorefleksije — kako s pravom primjećuje Habermas u *Erkenntnis und Interesse* — ona je ipak razvila teoriju *opovrgavanja* hipoteza. Totalizirajuće mišljenje stoji po strani i ispod tog dostignuća.

2. Po mjeri prihvaćanja i provedbe ocrtanog slijeda (metodičko polazno stanovište — način dokazivanja znanstvenoistraživačke zamisli) istraživaču se odnos općeg i posebnog mora pokazati kao *prepoznavanje*. Prepoznavanje na zbilji onoga što je dato u pojmovima i što je priređeno i zadato *mišljenju uvučenom u njih*. Priređena, zadata i za jedno mišljenje prihvaćena, u sustav razvijena struktura pojmova, zadobiva tako naglašen rang prema zbilji života.⁸ Kad marksizam ispušta povijest radi dostojanstva »čistih« kategorijalnih određenja i njihove »primjene« na zbilju — loše interpretirani platonizam postaje njegovom bitnom oznakom. Na djelu je, dakle, prevlast općeg, kao pojma, nad *povijesno općim*. U pretpostavkama, putu i rezultatu takva promišljanja *totalizira* se povijesno (zbiljski) opće i posebno osamostaljenim pojmovima općeg i posebnog: *konkretno* je, kao cjelina različitih i protuslovnih procesa i tendencija, totalizirano nesadržajnom, *praznom* općošću teorije. Kao prazna općost, totalizirajuća teorija ne proizvodi pojmove tako što — »glavom koja misli« (Marks) — *prerađuje* zbilju, njezinu navlastitu potenciju i energiju *subjektivnim* zahvatom mislećeg i djelatnog subjekta. Prerađivanje (ne: odražavanje) zbilje, kao proizvođenje pojmova koji su sadržajne apstrakcije i totalizacija povijesnog ne idu skupa.⁹ Za povijesno mišljenje riječ je o *stalnom* naporu proizvođenja pojma iz uvida u promjenljivu povijesnu zbilju: pojam je stalno otvoren za kritiku zbiljskim životom. On je nedovršen i načelno nedovršiv. Totalizacija zbilje, pak, čvrsto se pridržava uz gotov pojam, uz prerađevinu, rezultat. U aktima totalizacije on *naknadno* oživljuje i pokriva povijesno tlo iz kojega *nije proizveden*: kretanje zbilje ostavilo je za sobom u pojmu prerađene momente minolog gibanja. Unatoč tome, totalizirajuća teorija, zato što je jednom već odriješena od autoriteta povijesnog, nastoji pokriti i pod vlastita određenja zahvatiti život. Sivilo njezinih suhih, zbiljskim životom neprožetih, *quasifilozofijskih* i tek oblikom znanstvenih tvorevina postaje *nadomjestak zbiljskom spoznavanju*; jednom uspostavljene klasifikacije progresivno prelaze legitimna područja svoga važenja. Svijest o dovoljnosti tih tvorevina i *sama* postaje zaprekom uvidu u njihove zbiljske granice; moment *nesvjesnog* (o njihovim granicama neosvještenog) vlada mišljenjem i tjera ga u područja *prividnih spoznaja*. Sustavi totalizirajućih pojmova pokazuju se mišljenju, obuhvaćenom tim sustavima, dovoljnim uvjetom spoznavanja i kao spoznaja sama. Uhvaćeno mrežom pojmova, mišljenje ne vidi i načelno ne može vidjeti da spoznaja povijesne zbilje *dovodi u pitanje i dokida* jednom ustanovljene klasifikacijske nizove.¹⁰ Stoga, ustanovljenjem prazne općosti te-

⁸ Uspor. o tome: I. Paić, *Mišljenje/djelovanje*, Beograd, 1979, str. 15—30.

⁹ Uspor. Marxovo razlikovanje apstraktnog oblika znanstvenih tvorbi i njihove sadržajne određenosti (*Kapital*, Pogovor drugom izdanju).

¹⁰ Uspor.: Horkheimer — Adorno, *Dijalektika prosvjetiteljstva*, Sarajevo, 1974, str. 236.

orije i njezine mjerodavnosti za mišljenje ustanovljuje se i pre-vlast klasifikacijskog niza *nad spoznajom*. Spoznaja u službi učvršćenih struktura teoretskog polja vodi i prevlasti *nad spoznavanjem* — pa je u bitnosti riječ o okovanosti spoznaje i spoznavanja sustavom pojmova. Potiskuje se, dakle, napor i proces iskušavanja povijesnosti (bitnosti) mišljenja/djelovanja, što znači stalnosti napora da se — i uz rizik bitnih promašaja — dospije u povijesnu mjeru *subjekt-objekt odnosa*; mjeru u kojoj se ukorjenjuje zbiljsko proizvođenje povijesno općeg i posebnog procesa revolucije. Totalizacija, pak, promašuje povijesnost povijesti. *Promašaj* je uvjet njene opstojnosti. Ali s promašajem ide i — kraće ili dugotrajnije — *blokiranje* povijesnog procesa revolucije. Osobito kad se rečena totalizacija preobrati u moment djelujućih moći, nadređenih (izvanjskih) društvu i čovjeku. Tada se pitanje o mogućnostima oslobađanja mišljenja od totalizacije ideologijskom konstrukcijom »općeg« i »posebnog« na nužan način povezuje s pitanjem o emancipaciji samog *djelovanja* od njegove obuhvaćenosti moćima ograničavanja procesa revolucije. Zato je emancipatorski interes spoznavanja usmjeren na raskrivanje međusobno povezanog *uđešavanja* mišljejnja/djelovanja za svrhe što ne izražavaju potrebe i mogućnosti povijesnog procesa revolucije. Uđešavanje mišljenja/djelovanja jest, u zbilji, *praksa ideologije* protiv koje se — u našem vremenu — mora usmjeriti emancipatorski vodeći interes spoznavanja cjeline i momenata proizvodnje života.¹¹

3. U dijelu marksizma napredovao je postupak totalizacije povijesno općeg i povijesnog posebnog. Napredak je postignut konkretizacijom netom ocrtanog modela totalizacije. No razvijena je i teoretska struktura nešto pomaknuta u značenju u odnosu na prethodnu. Pitanje o revoluciji *potisnuto* je pitanjem o socijalizmu kao društvenom uređenju. Primjereno tom pomaku, pitanje o odnosu općeg i posebnog u procesu revolucije *preinačeno* je, a

¹¹ Misaona i djelatna kritika prakse ideologije — koja se tendencijski rasprostire, čak u momentima »izgradnje socijalizma«, na cjelinu materijalne proizvodnje (na primjer: ideja i zbilja znanstvenog rukovođenja materijalnim, političkim i kulturnim životom čovjeka) — pretpostavlja i suvremenu rekonstrukciju Marxova vodećeg interesa spoznavanja: na razini rukopisa *Ad Feuerbach* riječ je o tome da se postojeća svjetovna osnova građanskog društva *uništi* (*vernichten*); u *Njemačkoj ideologiji* Marxu je stalo do *prikazivanja* zbiljskog života. U *Grundrisse* (1857 — 1858) slijedi Marxovo metodičko osvještavanje o vazda konkretnoj *određujućoj* proizvodnji koja daje mjeru zbiljskoj kritici modernog građanskog društva, da bi se, naposljetku, dospjelo do odlučnog stava: granica kapitala jest kapital *sam* (*Kapital*, III). Marxova kritika, u svome povijesnom primjeravanju, dakle, progresivno respektira autoritet povijesne materije i u tom respektiranju drži *napestost* između ništenja (bolje: prevladavanja) i toga što je povijesno još utemeljeno, osigurano. Dvojbe oko strukture *Kapitala* (1857) i načina istraživanja (*Grundrisse*, str. 28—29) napokon se, u *Kapitalu* I, razrješuju u smislu prihvaćanja poticaja što dolaze od Hegelovih »čistih refleksijskih određenja« (*Logika*): prikaz samog *proizvođenja* zbilje kao kapitalске, a ne onoga što pruža sfera pojma kao nečeg *već oblikovanog* u kojem je — unutar kapitalskog kruga krugova — svijest zahvaćena *praksom ideologije*.

potom i *raščlanjeno* u dvije grupe sadržaja. U prvoj je riječ o odnosu općeg i posebnog na »putovima u socijalizam«. U drugoj se grupi sadržaja mišljenje raspituje o odnosu općeg i posebnog u »izgradnji socijalizma«¹². Razdvajanjem i razgraničenjem »putova« i »izgradnje« razdvajaju se povijesno-organsko jedinstvo i unutrašnje protuslovlje *procesa socijalizma*. Razdvajanje i razgraničavanje izvodi se supripadnošću pragmatičkog i teoretskog razloga.

4. *Pragmatički razlog*. Jedno se povijesno iskustvo (što, kronološki gledano, prethodi drugima) podiže na rang općeg, za aktualna i buduća iskustva mjerodavnog značenja i »izgradnji socijalizma«; prema mjerodavno označenom iskustvu smatra se da idu i »putovi u socijalizam«. Iz pozicija poopćenog jednog iskustva — samovlasno označenog kao opće — poduzimaju se i njemu primjerena tumačenja Marxova djela. Ustanovljuje se načelo: u *jednom* se iskustvu ozbiljuje temeljna Marxova filozofijska i transfilozofijska nakana promjene; zato je mišljenje iz te (tako shvaćene) promjene ujedno i najzbiljskije razumijevanje biti Marxova djela. Radi teorifikacije jednog iskustva kao općeg, Marxovo djelo je osvijetljeno, interpretirano i podešeno za konstrukciju »filozofijskog«. Taj sustav ograničuje:

(prvo) mogućnosti uvida u druga i *drukčija* iskustva, i (drugo) mogućnosti uvida u *nova* iskustva.

Oba ograničenja slijede iz postuliranih i neproblemski prihvaćenih tvrdnji:

prvo, da jedno iskustvo može imati rang iskustva *uopće*; drugo, da je *jedna* interpretacija Marxa mjerodavna za cjelinu marksizma.

5. *Osnovne značajke teoretskog utemeljenja*. Pragmatička teorifikacija bilo kojeg *jednog* iskustva kao *općeg* ne može se izvesti na pretpostavkama povijesnog mišljenja; jedno iskustvo nije i ne može biti iskustvo mnoštva mogućnosti i njihova ozbiljenja u stalnim promjenama *odnosa* po kojima se proizvodi povijesni bitak društva. Štoviše, da je sve kretanje socijalističkog procesa do danas, bez iznimke, strogo ponavljalo jedan obrazac — to ne bi bio dovoljan dokaz da će i u budućem kretanju ponoviti obrasce iz prošlosti. Povijest je otvoren horizont, domena šansi u polju promjenljivih uvjeta proizvodnje života, dakako, i socijalizma. Stoga mišljenje — da bi se uopće snašlo i smjestilo u biti vremena i neponovljivih odnosa konstitucije bitka društva¹³ — mora *čuvati* i *prelaziti* okvire jednog i cjelokupnog minulog iskustva. To je primaran uvjet *povijesnosti* i mišljenja i djelovanja. Nasuprot tome, u teorifunkciji i poopćenju jednog iskustva mora se posegnuti za teoretskim tvorevinama što apstrahiraju od povijesnog procesa i nastoje ga podvesti pod svoja čvrsta određenja. Prirodno-znanstveni materijalizam je *prauzor* takvim teorifikacijama. U svezi sa razvojem

¹² Uspor. fragmente rasprave o mjestu socijalizma u povijesti, etapama i kriterijima njegova razvoja, u časopisu »Marksizam u svetu«, br. 5—6/1974.

¹³ *Odnos* zbiljskih ljudi, njihove akcije i materijalnih uvjeta; Marx—Engels, *Njemačka ideologija*, str. 875.

moderne prirodne znanosti on se posuvremenjuje. Iz pozicije takva prauzora marksizam je — jednim svojim dijelom — shvaćen i razvijen kao materijalistički pravac metafizičke tradicije. Dakle, ispod razine što ju Marx dohvaća već u rukopisu *Ad Feuerbach* (proljeće 1845).¹⁴

Takvu nauku pripada deterministička — iz stare prirodne znanosti preuzeta, pukom preinakom Hegela »dijalektizirana« — predstava bića u cjelini. Zato se mišljenje svega što jest mora i formalno izraziti na strogo *sustavan način*; filozofijski sustav (izlaganje filozofije pod vidom jedne ideje — Kant) primjeren je oblik ozbiljenja pretpostavaka ambicija svjetonazora na temelju prirodno-znanstvene orijentacije. Nadalje, »posuvremenjavanje« takva sustava izvodi se također mimo istraživanja povijesne zbilje: ideja kibernetike (u kojoj se, inače, filozofija jednom rasklopljena u znanosti nanovo uspostavlja u »novom elementu«) postaje odlikom današnjeg lika »dijalektičkog materijalizma«. Teoretske konstrukcije tako »posuvremenjena« dijalektičkog materijalizma *neosjetljive* su na promjene povijesnog procesa. One su, pak, *podobne* za svaku teorifikaciju iskustava u kojoj se apstrahira od povijesnosti (biti) povijesnog procesa revolucije.¹⁵

6. Obje totalizirajuće konstrukcije *idu zajedno*. Ono što se u filozofiji (kao »dijalektičkom materijalizmu«) ustanovljuje načelom i zakonom cjeline u teorificiranom se *jednom* iskustvu prikazuje kao primjena »općih načela i zakona«. Poopćenjem jednog iskustva otvara se, u granicama ovakvog mišljenja, prostor primjene jednog (poopćenog) iskustva na »putove u socijalizam« i »izgradnju socijalizma«. Čim dovoljno uznapreduje sinteza pragmatičkog i teoretskog utemeljenja ovakve totalizacije, čim mišljenje dospije u okružje vlastitih totalizirajućih teoretskih tvorevina, čim se dostigne točka napretka u kojoj ih mišljenje razumije kao vlastite *umne* tvorbe — oba načina utemeljenja izlaze iz vidokruga mislećeg subjekta: *subjekt* misli unutar njih kao nečeg njemu *objektivnog*.¹⁶

¹⁴ U redakciji rukopisa *Ad Feuerbach* i u spisu *Ludwig Feuerbach i kraj klasične njemačke filozofije* (1888) Engels vraća cjelokupni problem na oporbu pravaca metafizičke tradicije: na suprotnost materijalizma i idealizma.

¹⁵ U takvu svjetonazoru pravi subjekt nije *društvo*; naprotiv, ono postaje tek *jedno* svojstvo ljudski anonimno fungirajućeg prirodnog procesa. U dijalektičkom i historijskom materijalizmu, podobnim za promicanje apovijesnog totalizirajućeg mišljenja/djelovanja, izvedene su samo prividno beznačajne preinake temeljnih marksovskih naziva: umjesto ekonomijske formacije *društva* (kao subjekta!) rabi se naziv *društveno-ekonomska formacija*, namjesto, primjerice, političkog i ekonomskog sistema *društva*, uvriježio se naziv *društveno-ekonomski sistem*, odnosno *društveno-politički sistem*. Subjekt je, dakle, snižen samo u atribut procesa, što je izravno oprečno i Marxovu povijesnom uvidu: »svi se odnosi moraju razviti kao *društvom* postavljeni, ne kao prirodno određeni« (*Grundrisse*, str. 187).

¹⁶ Prvobitni pragmatički, spoznajnoteorijski i/ili praktički motiv proizvođenja sustava teorijskih tvorevina već je pao u zaborav. Mišljenje zatiče priređenu »temu«, priređen okvir vlastita kretanja, dakle, nešto za njega, u njegovoj obuhvaćenosti, objektivno. Udešenošću mišljenja proizvedena je situacija, kao u Marxovu prikazu fetiškog karak-

Kad mišljenje učini makar i najmanji iskok iz vlastite obuhvaćenosti totalizirajućom konstrukcijom, stvar se pokazuje drukčijom. Otvara se uvid u činjenicu da *totalizacija uračunava u svoje djelatno okružje samo mišljenje pacificirano spram njezinim zahtjevima i samo negativno držanje prema svemu što ne pada u njezino okružje*; naime, pokazuje se da je totalizacija *postvarena* teorija na temelju *postvarenja* egzistencije i s nakanom postvarenja svega što je životno, samostojno, subjektno (subiectum=samostojnica).

Bit totalizirajućeg mišljenja

Opisane značajke totalizacije povijesno općeg i posebnog samog povijesnog procesa revolucije primiču nas pitanju o *biti* toga totalizirajućeg mišljenja. Značajke takva mišljenja nisu nešto novo o čemu bi tek trebalo promišljati: one su način mišljenja kakvo više od dva milenija pronosi i s kojim se nosi evropska filozofijska misao. Zato je prethodno potrebno ukazati bar na neke momente što se, preobraženi, nalaze u samoj biti mišljenja o kojem je ovdje riječ.

7. Toma Akvinski upozoruje na razliku onoga što (u pojmu) izdvajaju metafizičar i logičar: metafizičar razmatra »stvar po sebi«, a ne ukoliko je pojam onoga iz čega izdvaja... Kad određuje stvar, metafizičar »uspostavlja stvarnost«. Logičar, pak, »uspostavlja smisao, ili pojam, a ne stvar«; »što metafizičar naziva načelom mogućnosti, ili zbilje, ili bićem, logičar smatra izdvojenim pojmom« i drži da je »izdvojen pojam« — čovjeka ili životinje »prije, a ne poslije pojedinačnog«¹⁷. Totalizacija povijesno općeg i povijesno posebnog, pojmom općeg i posebnog, reproducira upravo bit tako shvaćena logičareva izdvajanja: *uspostavu pojma, a ne zbilje*, uspostavu slijede »prije« — »nakon«; »prije« je pojam općeg i pojam posebnog, a »nakon« rasuđivanja, rodni pojam podvodi pod svoja određenja i u njima spaja nespojivo a da se ne ogrješuje o logiku, nego o zbilju.¹⁸ Neovisno o tome što su i kako su povijesno opće (i posebno), oni su shvaćeni prema pojmu koji im prethodi. Pojmu stvorenom aktom izdajanja iz *jednog* iskustva radi spoznaje *cjeline* iskustva! Pojam intervenira u zbilju tako što spaja/razdvaja nakon i mimo kretanja zbiljskog procesa. Zbiljski proces, međutim, pre-

tera robe: »Oni to ne znaju, ali to čine« (*Das Kapital*, I, Dietz Verlag, Berlin, 1969, str. 88). Nije, prema tome, zadaća otkrivanje svjesne falsifikacije u pokretanju totalizirajućeg mišljenja (što je, inače, lako prozrijeti); riječ je o situaciji u koju je dovedeno mišljenje, u koju je i sebe dovelo: nakon što je za sobom ostavilo *nastajanje* ideološkog udešavanja, ono prebiva u *udešenosti*.

¹⁷ Toma Akvinski, *Dvije rasprave*, »Veselin Masleša«, Sarajevo, 1976, str. 80.

¹⁸ Budući da je pojam izdvojen iz vrsno »različitog mnoštva označen na način bića koje postoji neovisno... a umnožen je po bitku koji ima u njemu... postoji izravno samo u *rodu* i stoga se pririče samo o nečem i budući da je u razumu prema rasuđivanju jedno te isto, zato, ako bi netko pojam čovjeka i magarca doznačio ukoliko su životinje, za oba bi doznačio isti pojam« (ibid., str. 81).

lazi *jedno* iskustvo. Prirodom logičkih akata izdvajanja iz jednog iskustva, obilaženjem iskustva procesa ukoliko je on izvan granica jednog iskustva, osamostaljivanjem tako izdvojenih teoretskih tvorevina — ispostavlja se da je odnos *obrnut* od pretpostavljenoga: pojam je nakon procesa (teorificirane jedne točke, jednog momenta, *jednog* iskustva); on je *mimo* procesa koji prelazi onaj jedan teorificirani proces. Sad se nastojanje zahvata u povijest iz jednom ustanovljena smisla ili pojma (T. Akvinski) doista na nužan način očituje kao totalizacija. Totalizacija učvršćuje »stacionirano« stanje jednog iskustva (proces se također nužno preobrazuje u čvrst sustav): promjena jednog iskustva podrazumijevala bi promjenu cijelog sustava totalizacije. No totalizacija se (prelazeći legitimno područje unutar kojega su nastali akti izdvajanja, dakle *jedno* iskustvo) nastoji protegnuti na cjelinu minulog, aktuelnog i budućeg iskustva — iskustva u kojem se ne temelje akti izdvajanja i uspostavljanja smisla, odnosno pojma.

8. Uspostavom pojma, a ne zbilje, logičko se izdvajanje radi konstrukcije totalizirajućeg sustava na osebujan način primiče onome što Kant naziva *matematičkom operacijom uma*. Bit matematičke operacije uma jest *konstruiranje pojmova*. Pojmovi se konstruiraju pomoću određenih *a priori* opažaja, u spoznaji onoga što je opće u sintezi »onoga što je jedno i isto u vremenu i prostoru«¹⁹. Totalizirajuća konstrukcija, smatrajući da *ima opće*, nije filozofijska. Ona je podražavanje matematike u *quasifilozofiji*, smjerom što ide od njezina priklona logičkom naspram metafizičkom (to jest: nasuprot uspostavi zbilje), a logičko se onda »razvija« i preobrazuje u matematičko, u konstrukciju: umjesto filozofijske definicije (»odmjerene jasnosti«) što dolazi *na kraju*²⁰, u matematičkoj izvedbi konstrukcija (totalizirajućeg sustava) »prije definicije nemamo nikakva pojma, pošto pojam tek postaje na osnovu definicije«²¹. Stoga matematika »mora i ona uvek može da počne sa definicijom«²². I tu se umnažaju teškoće mišljenja kad se u filozofiji oponaša matematičku spoznaju: naspram odmjerenoj jasnosti filozofijske definicije prividno filozofijska totalizirajuća konstrukcija ne ostaje u pojmovima (ne drži se općih pojmova); ona »hita opažaju u kojem posmatra pojam *in concreto*, ali ne empirički, već tek u jednom takvom opažaju koji ona izlaže *a priori*, to jest koji je konstruisala, a u kome ono što proizlazi iz opštih uslova *konstrukcije* mora da ima *opšte važenje i za objekt konstruisanog pojma*«²³. Učvršćena totalizirajuća konstrukcija, odriješena od materije jednom obavljenih logičkih akata izdvajanja, postupa (neovisno o formi iskaza i neizrečenim kvantificiranjem, brojanjem, dijeljenjem) na način matematike: opći uvjeti njezine konstrukcije (izdvajanje i uspostava pojma) za nju moraju imati i opće važenje za njezin *objekt*, naime »proces revolucije«, »putove u socijalizam«,

¹⁹ Kant, *Kritika čistog uma*, »Kultura«, Beograd, 1970, str. 532.

²⁰ Ibid., str. 536.

²¹ Ibid., str. 537.

²² Ibid.

²³ Ibid.

»izgradnju socijalizma«, te »opće i posebno« na putovima i u »izgradnji socijalizma«.

9. Uspinjanje prema biti matematičke spoznaje (približno intenciji Kantova opisa) izvodi totalizirajuću konstrukciju na *poziciju* sa koje se predstavlja, postavlja i uspostavlja okružje *upisivanja* pojmova u zbilju. U »izgradnji« etatističkog ustrojstva socijalizma (kao organskog totaliteta posebne vrste) totalizirajuća konstrukcija se grana u dva smjera. Jednim se smjerom razvija sustav »teoretskih tvorbi« pogodnih za udešavanja i podešavanja mišljenja (čovjeka) radi njegova sudjela u čuvanju i pronošnju aksiomski određene biti socijalizma i, neovisno o zbiljskom kretanju, za prihvaćanje svega što jest kao posve izvjesnog momenta progresivnog ozbiljenja *zadate* ideje socijalizma. Drugim smjerom ide totalizirajuća konstrukcija nošena prihvaćenim *produktivističkim* načelom: rast mase proizvodnih snaga bitan je *index* razvijanja socijalizma. Oba smjera totalizirajućeg konstruiranja imaju, dakle, zajednički osvojenu osnovicu: obavljeno izdavanje na razini uspostave *pojma* (ne: zbilje). Odatle, pojam prožimlje zbilju i tvori zbilju u primjerenim konstrukcijama ideologije kao svijesti i prakse ideologije, putem planske konstrukcije kao ispostavljenosti svega za proračun. Prostor (povijesna zbilja) sad slovi kao opstojnost »u koju pojam upisuje svoje razlike kao u kakav prazni mrtvi element u kojemu su one isto tako negibane i nežive«²⁴. »Kretanje matematičkog dokaza« — kao i kretanje dokazivanja »općeg« i »posebnog« iz učvršćene totalizirajuće konstrukcije koja oponaša bit matematičkog spoznavanja — ne pripada onome što je predmet, nego je za stvar *vanjski postupak*.²⁵ Upravo se u toj *vanjskosti* postupka sadrži rangom najznačajnija teško premostiva teškoća nastojanjima utemeljenja dijaloga povijesnog mišljenja s totalizirajućom konstrukcijom. Što je bit te teškoće?

Mogućnost dijaloga povijesnog mišljenja s totalizirajućom konstrukcijom

10. Svaki se dijalog vodi u teškoćama. Bit teškoća je u tome što se u dijalogu traži napor iznošenja, oslobađanja i, općenito, promicanja jednom pokrenuta govora²⁶, a da promicanje ne bude presjecanje što sugovornika svodi ili poništava u njegovoj razlici, u njegovoj navlastitosti.²⁷ Poništavanje subjektivnosti subjekta, sugovornika, već *nije* dijalog. Također, nema dijaloga gdje pitanje uvijek *postavlja netko*, a odgovor priprema netko tko misli umjesto pitanog: to je odnos nadređenog i podređenog, odgoj onoga koji pita sa

²⁴ Hegel, *Phänomenologie des Geistes*, str. 37.

²⁵ Ibid., uspor. str. 38.

²⁶ Razgovor je »ono što obojicu mijenja« (Gadamer, Hörmann, Egers, *Učenje i razumijevanje govora*, Biblioteka, Zagreb, 1977, str. 23).

²⁷ »Odnositi se, znači ući u dimenziju dijaloga. Dijalog nikada ne nastoji da drugoga svede...« (Jean Beufret, *Razgovor pod kestenom*; u: Heidegger, *Iz iskustva mišljenja*, Biblioteka, Zagreb, 1976, str. 34).

pozicije istine koju već i prije pitanja ima voditelj razgovora.²⁸ Pitajući, danas, u razdoblju »kraja metafizike«, razgovor može krenuti jedino smjerom razvijanja zorno date činjenice *supostojanja razlika* procesa povijesnog svijeta. Razlike u svome supostojanju nisu tek razlike spram ideji bitka, one nisu nešto slučajno, niti pak vrijednosno gledano »dobro« ili »loše«; razlike u svome povijesnom supostojanju naprosto *jesu*. Opstojanje jest supostojanje različitog, protuslovnog, istosmjernog i raznosmjernog, preobrazba i obnova staroga i fronte novuma. Nadalje, supostojanje razlika nije tek povod za ustanovljenje dijaloga ili njegova zaprečavanje. Supostojanje razlika već *jest dijalog*; dijalog povijesno djelujućih moći što tvore tendenciju i smjer kretanja suvremenosti. Nije zadaća revolucionarnog mišljenja u tome da djelujuće moći objektivizirajućim zahvatom »poništi« ili prenebregne, nego da — shvaćajući sebe momentom zbilje — stoji u *otvorenosti* za njihove nagovore.

Zadaća govora (koji razlike *ne poništava*) može biti samo u tome da doprinese njihovu suodnošenju u proizvođenju bogatstava svijeta, a ne njegova uniformiteta.

Zbiljski je dijalog moguć samo naporom kojim mišljenje/djelovanje oslobađa i uspostavlja ono što daje moć i nemoć svjetonazornim orijentacijama — dakle, *bit povijesti*. Svaka totalizacija, uključujući naravno i prikazane obrise totalizacije povijesnog općeg i posebnog samog procesa revolucije, svojom naravi, poništava dijalog u različitim vidovima onoga što razgovor uopće traži.

11. Aktom izdvajanja, kojim se uspostavlja smisao, pojam općeg i posebnog za svako povijesno opće i posebno procesa revolucije, izlazi se iz okvira *dijaloga*: dijaloga između konstrukcije što oponaša matematiku i filozofije koja nastoji uspostaviti zbilju; pseudodijalog, pak, nadaje se unutar konstrukcije. Ali on se uvažuje (biva razumljiv, a govor biva komunikabilan) ukoliko na istoj paradigmatički »poboljšava«, »usavršava« strukturu.

Bitnije ograničavanje i zaprečavanje mogućnosti dijaloga jest *u odnosu* konstrukcije i povijesne zbilje. Povijesna zbilja je o sebi i za sebe to što jest u stalnosti dinamičkog, oscilirajućeg subjekt-objekt odnošenja. To odnošenje *jest* proizvođenje povijesnog procesa, također i procesa revolucije, »putova u socijalizam« i »izgradnje socijalizma«. Povijesni proces ima istinu *u sebi* i ima sebe u istini povijesnosti (biti) povijesti. Povijesni proces, stoga, može bez nepovijesne ideje: dijalog s njome nije dijalog sa sobom u istini vlastita opstojanja, u biti povijesti. Nepovijesna ideja — kojoj je do svođenja povijesnog pod vlastita određenja — ne može bez povijesti: povijest joj je vrijeme-prostor vlastita izlaganja i primjene; također, nepovijesna ideja (radikalizacijom postupka logičkog izdvajanja i primicanja matematičkom) ima istinu u sebi, ne u nečem drugom. Za cijelo vrijeme izlaganja i primjene ona je u dijalogu sa sobom kao konstrukcijom i prema *pojmu* konstrukcije. Tako je dijalog između nepovijesnog i povijesnog *ponišćavanje*, privid dijaloga: nepovijesno svodi povijesno na moment ozbiljenja

²⁸ Uspor. pogovor V. Premeca knjizi T. Akvinskog *Dvije rasprave*.

ideje, na puki materijal volje i moći, a povijesno uzimlje nepovijesnu ideju tek kao modus (ideologijske) preobrazbe vlastite razdrtosti o čijoj bitnosti/nebitnosti istom odlučuje povijesnost (biti) povijesti. Privid dijaloga je nastojanje uspostavljanja/ponišćavanja subjektiviteta subjekata: nepovijesne ideje, odnosno biti povijesti. Prema tome, gledano sa stanovišta svakog od njih, poništavanje drugog uvjet je vlastitosti. Povijesnost povijesti može sebe izraziti samo *ništenjem* svih bića naglašena ranga spram vlastitoj biti. I obrnuto: da bi uopće bila djelotvorna, totalizirajuća konstrukcija također mora raditi na poništavanju rangom višeg značenja (samog autoriteta) povijesnosti.

12. Kao i svaka totalizirajuća konstrukcija, ovo mišljenje unaprijed računa s otporima vlastitom sustavu ideja i učinaka. Otpori se smiruju na dva osnovna načina:

prvo, kvalifikacijom svega drukčijeg u *suprotno* — momenti otpora sustavu naprosto se proglašuju teoretski i praktički nelegitimnim, pa je, stoga, njihovo poništavanje legitimna zadaća cjelokupnog mišljenja/djelovanja ukoliko opstoji suglasno totalizirajućoj konstrukciji;

drugo, otpori se pseudoteoretskim aktima preimenuju u konstruktivne momente sustava — sugovornikove se protuteze protumačuju kao teze, navodno, već pripadne totalizirajućoj konstrukciji, iako je posve razvidno da idu protiv nje.

Ovakva se »dijalektika« može racionalno razumjeti bar dvojako:

(a) totalizirajuće mišljenje/djelovanje — uvjerenost u univerzalnost vlastite pozicije — »prepoznaje« na drukčijem stanovištu moment svoje dedukcije, moment koji, deduciran, zadobiva (za to mišljenje) značenja što ga čine pripadnim konstrukciji;

(b) možda i je, pak, riječ o kritičkoj samorefleksiji i zadržanoj ideologijskoj (svjesnoj) namjeri: da se, naime, prelaženjem preko pitanja o otporima totalizaciji izbjegne pitanje o njenoj biti, o njezinoj povijesnosti — sve do točke u kojoj otpori mogu na različite načine biti smireni ili konstrukciji nekako koegzistentni.

Slijedi da je intenzitet poništavanja drukčijeg i oprečnog *obrnuto* razmjernan njihovoj zbiljskoj radikalnosti²⁹, radikalnosti njihove volje i moći da se, konačno, vinu na *metodičku* poziciju povijesnog mišljenja/djelovanja, dakle, po strani prividnog dijaloga u tipu odnosa »ideja — ideja«. To nadalje znači: da se mišljenje/djelovanje jednom pozove *na sebe* u samom povijesnom procesu revolucije, u procesu socijalizma. Ako je točno da se, kako misli Husserl, onaj koji filozofira mora jednom pozvati *na sebe*, isto se mora reći za najzbiljskiji »posao«: *revolucionarno mišljenje/djelovanje*. Ono se poziva na sebe pozivom na vlastitu zadaću

²⁹ Tako Marchais, prihvaćajući univerzalnu vrijednost »principa socijalizma«, razlike »socijalističkih društava« vidi u razlikama »formi kroz koje se socijalizam primjenjuje«. Primjerice, razlike su uvjetovane razlikama u tradiciji, klimi, prirodnim resursima, načinu života, temperamentu... (*Demokratski izazov*, »Komunist«, Beograd, str. 115).

u vazda *određenom*, povijesnom, *procesu revolucije*, socijalizma. Taj se proces proizvodi povijesno primjerenim subjekt-objekt odnošenjem; njemu mjera zbiljnosti, stoga, ne može doći odnekud sa strane, nego samo u *iskušavanju* vlastite djelotvornosti na poprištu potencije i zbiljske energije zatečene i proizvedene materije revolucionarnog *praxisa*.

13. U određenom proizvođenju — u neponovljivom *odnosu* konstitutivnih momenata povijesne i aktualne situacije — na djelu je stalno oscilirajući subjekt-objekt odnos. Dosljedno promišljanje početne tvrdnje (naime, nema subjekta bez socijalizma, niti njegova subjektiviteta izvan prakse) također vodi metodičkom stavu: ta se tvrdnja pokazuje neutemeljenom ako se njen sadržaj misli *izvan konkretne prakse* proizvođenja procesa. Ostaje rangom najbitnije *sâmo* plodotvorno pitanje: *koji sadržaj subjekt-objekt odnosa proizvodi proces socijalizma?* Prividno slično pitanje može se postaviti i za proizvođenje kapitalizma. No u zbilji pitanja su korjenito različita. Na primjer: nakon što je kapital za sobom ostavio proces svoga nastajanja, Marxu se otvara posve jasna zadaća; njegova je zadaća »samo« da pokaže »skriveno mjesto proizvodnje« iz kojega će postati vidljivo »ne samo kako kapital proizvodi, nego i kako se proizvodi sam kapital« (»...sondern auch wie man es selbst produziert, das Kapital«)³⁰; kapital je, dakle, dat u zbilji i glavi — sve stoji do toga da se *paradigmatički* pokaže kako taj *subjekt* sam sebe proizvodi u svim momentima njegova kruženja cjelinom proizvodnje života. Drukčije stoji sa socijalizmom. Proces socijalizma ne proizvodi se iz sebe: on nije za sobom *ostavio* vlastito nastajanje. O toj činjenici, naravno, ne odlučuje (ideologijska) predstava subjekata o dovršenosti njihova djela. Kao takav, on nije oslonjen na izgrađen vlastiti *nov temelj*. Štoviše, socijalizam se i ne može izgraditi: on je *prelaženje* od klasnog prema besklasnom društvu (zajednici): »izgrađen socijalizam« jest *komunizam*. Komunizam je prevladani građanski svijet u cjelini, dakle, i prevladan kapitalizam.³¹ Zbiljsko mišljenje i proizvođenje socijalizma jest praksa *samog prelaženja: praktičko, određeno*, subjekt-objekt odnošenje. Prelaženje je, ponovimo, ograničavanje, prelamanje i prevladavanje momenata i cjeline građanskog svijeta u razmjerama prostora i vremena epohe. To prelaženje (koliko doista postoji) ograničuje samoproizvodnju kapitala, presjeca kapitalsko društvo na različitim točkama njegove razvijenosti i prevladava ga tako što u misaonoj i praktičkoj kritici njegovih momenata i njegovih *specifično strukturiranih oblika* — razvija i nove sadržaje života. I novoosvojeni sadržaji ži-

³⁰ Marx, *Das Kapital*, I, str. 189.

³¹ »Komunizam« je pokret, ali i idealtipska projekcija koja je konstitutivna i za razumijevanje *značenja* sadašnjeg mišljenja i djelovanja s obzirom na njegovo mjesto u cjelini prelaženja od klasnog prema besklasnom društvu; komunizam — kao korektiv u marksizmu već etabliranom stavu koji zaboravlja da je socijalizam *sâmo* prelaženje, a ne nova ekonomijska formacija društva.

vota podliježu kritici³²: u odnosu prema njima subjekt je suočen i sa *vlastitim* djelom. Djelo, također, mora biti prevladano ako se želi osigurati *stalnost* rečenog prelaženja; ako se ne želi momente procesa prihvatiti kao cjelinu toga procesa — što vodi obnovi i učvršćenju građanskih i pervertiranih kapitalskih sadržaja života. Dok subjekt nalazi pred sobom opredmećene učinke njemu tuđeg svijeta, njegova je kritička pozicija već nekako »po sebi« razumljiva. Teškoće nastaju kad se subjekt (na primjer: partija *koja djeluje u ime klase*) suoči s vlastitim djelom. U toj točki »samokritika« se nerijetko povlači pred samozadovoljstvom. Ideologijom obuhvaćeno mišljenje zaboravlja da je proces socijalizma povijesno moguć samo kao proces *permanentne revolucije*. U protivnom, događa se ono što je u klasnoj povijesti davno iskušano: opredmećeni učinci mišljenja i djelovanja postaju čvrsti oblici. Oni gospodare nad vlastitim proizvođačima. Namjesto vladavine osvještenih ljudskih potreba, učvršćuju se neprevladani građanski odnosi i postvorena »teorija socijalizma«. Ostaje po strani *sâm proces*, odnosno stalno brižno raspitivanje o *odnosu* subjekta i objekta po kojem odnosu postoje moguć (nemoguć) *proces*.

Postvorena »teorija socijalizma« je zato i izgubljena samorefleksija i zaboravljeno pitanje: ideja »izgrađenog socijalizma« potiskuje ideju i praksu socijalizma kao procesa permanentne revolucije. Svijest o dovršenosti procesa stupa na mjesto revolucionarnog uvida u dijalektiku subjekt-objekt odnosa kojom se taj proces stalno proizvodi. U prihvaćanju jednom ustanovljene »teorije socijalizma«, kojoj korespondira »izgrađeni socijalizam« — na djelu je i zaborav pitanja o *prolaznoj strani* teorije i prakse; zaborav o njihovoj povijesnosti. Postvorena teorija i potisnuto pitanje indiciraju *rascjep* subjekta i objekta. Na jednoj strani opstoji subjekt »o sebi«, na drugoj je objekt, on produžava svoje osamostaljeno kretanje po zakonima što su čovjeku (klasi) nešto vanjsko, »objektivno«. Samouvjerenost (ideologijsko) pozivanje na takozvane objektivne zakone kretanja, kao na nešto što je izvan i neovisno o ljudima, *de facto* je prilog produbljanju rascjepa subjekta i objekta i poništavanju subjektiviteta subjekta: »objektivni svijet« produžuje svoju samostalnu opstojnost, čovjek tek odrazuje subjektnim aktima neprožeto kretanje.

Naravno, tu je i nužan obrat subjekt-objekt odnosa. Samostalan život ljudskih materijalnih i duhovnih učinaka pretpostavka je i rezultat postvarenja subjekta. Kao što kapital postaje »oživljeno čudovište« (Marx), tako i učinci revolucionarnog mišljenja i djelovanja mogu postati oživljene moći okrenute protiv svojih tvoraca — čim se njihovoj prolaznosti pretpostavi ideja njihove *dovršenosti*.

³² *Prelaženje*, naravno, neće uznapredovati i bez finalne determinacije; *causa finis* je stalno na djelu. Međutim, ona je nužno povijesna: a) nastaje iz uvida u sklop *mogućnosti* povijesnog života i svijesti o njihovu oslobađanju — razvijanju; b) *causa finis* je na djelu u svakom činu preobrazbe; c) oba ova načina treba razlikovati od nepovijesnog finalizma.

14. Razvijanje pitanja o subjekt-objekt odnosu proizvodnje procesa socijalizma *stalna je zadaća*. Subjekt misli i djeluje u prostoru *konkretnog*. Kao zbiljski, subjekt zna za sebe i svoj subjektivitet samo u *određenoj* praksi. U proizvodnji procesa. Zato su njegova pitanja i njegovi odgovori već unaprijed izloženi *novim pitanjima*. Njih stalno otvara, nalaže određen proces socijalizma. Ta zadaća ostaje skrivena mišljenju udomljenom u prerano zadobivenim ili dobivenim (preuzetim) »konačnim« odgovorima i prebrzo datim odgovorima. Takvo mišljenje nove situacije zatiču nespremni. Danas je prva zadaća i — ponovimo još jednom — prvi nužan korak *zadobivanje upitnosti* svugdje gdje caruje *samorazumljivost*. Iz neproblemski prihvaćene samorazumljivosti *ne vidi se* znatan dio postojećega i moguća povijesno nadolazeća novost socijalizma. Novost se neće sama osloboditi, jer se, da ponovimo, socijalizam ne proizvodi iz sebe na temelju već pređenog puta vlastitog nastajanja. *On nije opredmećena nastalost*, on je nastajanje ili *prelaženje* od klasnog prema besklasnom društvu, zajednici. Dosljedno provođenje misaone i praktičke kritike jednom ustanovljene povijesno neprimjerene »slike socijalizma« i samouvjerenosti subjekta kao vlasnika »apsolutnog znanja« — i dalje je prepreka na putu zadobivanja rečene neophodne upitnosti. Naznačit ću elemente takve neophodne kritike na primjeru odnosa »apsolutnog znanja«, iz njega izvedene »slike socijalizma« i tome odgovarajućeg načina shvaćanja procesa socijalizma. Tako se ove teze, sad u drugom elementu, još jednom vraćaju naznačenim strukturama totalizirajućeg mišljenja.

»Apsolutno znanje« subjekta i proizvodnje procesa socijalizma

15. U evropskom revolucionarnom pokretu Marxovo je djelo — ne bez utjecaja na vanevropske pokrete — naglašeno racionalistički interpretirano. Na podlozi jednog smjera takve interpretacije subjekt (kao politička organizacija proletarijata, a ne sâm proletarijat!) postavlja sebe na poziciju *izvjesnosti* znanja cjeline i nastojanja da tu cjelinu prožme voljom i moći radi vladanja njome. Već je u toj poziciji položen zametak perspektivnog *sužavanja* subjektiviteta subjekta na manji dio povijesno-potencijalnog subjekta: zbiljski subjekt može postati samo dio osvješten o sadržaju »apsolutnog znanja« i koji zna njegovu primjenu. Cjelina radne »mase« ne može se vinuti na razinu takvog znanja i uvida. Zato samoosvještenu subjekt prožima i »masu« znanjem što ga ona u svakodnevnoj osjetilnosti, u svome nereflektiranom držanju, ne može dohvatiti.

Sa stajališta subjekta kao opunomoćenika ideje i »radne mase«, posrednika između ideje i djelatnih ljudi, socijalizam je isprva shvaćen kao »umna ideja«. Zatim je izdignut na razinu misaono i povijesno »osiguranog« nacрта izmjene svijeta. I, naposljetku, kao partijski znanstveno razrađen model (modeli) kojem se praksa

pokazuje prostorom njegove *primjene*. Čim je subjekt sebe shvatio kao legitimnog provoditelja znanstveno osiguranog plana izmjene svijeta — ili posjednika »istine u najvišem stupnju« — *njemu* se momenti zbilje *pokazuju* kao momenti potencijalnog ili aktualnog provođenja *znanog* plana. Subjekt već *unaprijed* računa s određenim ponašanjem bića u zahvatu vlastitog plana. U njegov vidokrug uglavnom pada samo ono što je već uključeno u plan. Što nije u njegovu planu, *to za subjekta* ne postoji. Na primjer: u prošlosti i danas pojedine političke organizacije proletarijata ispuštaju iz vida neke značajne momente zbilje. To je poznato. Manje se, pak, istražuje činjenica da je mišljenje koje vlada (ili smatra da vlada) neprotuslovnim planom socijalizma *također u vlasti svoga plana*.³³ U tom odnosu (imati plan i biti u vlasti plana) zbiva se i dijalektika *vidljivog i nevidljivog* za subjekta ukoliko je obuzet mišlju o posjedovanju »apsolutnog znanja«. U takvoj se dijalektici zbiva osebujni *quid pro quo*: subjekt — u vlasti svojih ideologijskih tvorevina — drži da istinito *odražuje* zbilju. Zbiljski, pak, sama stvar se vidi tako kako je moguće iz vidokruga »plana«: u prividnom odrazu zbiljskog procesa odražen je proces konstruiran *iz ideje* i *za ideju*. Zato ovom načinu ideologijskog mišljenja, i njime uvjetovana djelovanja, bitak procesa života i pojava beznadno ostaju razdvojeni: posebno se *ne povezuje s općim u povijesno* — ne vidi se konkretna procesnost što stalno proistječe *iz odnosa* konstitucije promjenljivog bitka društva.

Suprotno, pak, bitak je društva stalno osvjetljen odrazom ideje u planu i zahvaćen je samo onim što plan — kao plan provedbe ideje — uopće može zahvatiti.³⁴ Različiti načini »slike socijalizma« iz pozicije »apsolutnog znanja« dadu se lako raspoznati: u »znanstvenom socijalizmu« Druge internacionale, u biti Staljinove ideje socijalizma kao rasta materijalne produkcije pod autoritetom »samoosvještene« političke (samo)volje; također, u tezama o stizanju i prestizanju kapitalizma s obzirom na pokazatelje kapitalističke razvijenosti; zatim, u ideji socijalizma kao »objektivnog« rukovođenja svim područjima života čovjeka i društva kroz spoj politike i znanosti. Pri tome moderna priroda i tehnička znanost pribavljaju upravljačkoj političkoj volji legitimitet znanstvene objektivnosti.³⁵

Takvom se osamostaljenom subjektu proces socijalizma prikazuje kao odraz, primjena i opredmećenje znanog plana.³⁶ Kako

³³ Kritika subjekta kao samooznačenog nosioca »apsolutnog znanja« može otpočeti i u teoriji koja dovodi u pitanje tu neprotuslovnost »slike socijalizma«: to može biti prilog rastavljanju subjekta od njegove značajne uporišne točke, otkrivanje lažnog znanja radi dostojanstva znanja koje se proizvodi u realnom — zbiljskom životu.

³⁴ Usp. Habermas, *Teorija i praksa*, BIGZ, Beograd, 1980, str. 447.

³⁵ Društvene znanosti gube legitimitet postavljanja pitanja: one se »pacificiraju« tako što postaju ideologika, logičko raščlanjavanje ideja koje imaju sankcioniran aksiomski status. Usp. I. Paić, *Mišljenje/djelovanje*, »Mladost«, Beograd, 1979, str. 169. i dalje.

³⁶ Teorija odražavanja zbilje *de facto* je teorija »prepoznavanja-odražavanja« ideje u zbilji. Nadalje: *državni* plan dobiva rang plana

subjekt misli da već ima istinu, razgovor o tome što doista jest socijalizam postaje mu izlišan, nelegitiman, često i nepoćudan. Sebe i druge (čiji subjektivitet poništava) on usmjeruje na pitanja: kako primijeniti to što mu je već znano. Aksiomski status temeljnih tvrdnji o socijalizmu, njihova autoritativna i autoritarna zaštita (na primjer, partijskom vlašću i sustavom materijalne prakse ideologije) stoje naspram *promjenljivoj zbilji*. Posve u skladu s tim, »izgradnja socijalizma« reproducira »dijalektiku« većeg dijela evropske misaone tradicije: *totalizaciju povijesnog nepovijesnom idejom*. No, kako se pretpostavlja da je s idejom »sve u redu«, pa ju treba samo primjenjivati, *organska* se pitanja socijalističkog procesa pretvaraju uglavnom u *organizacijska* — revolucionarno pitanje o tome što jest sadržaj procesa nadvladano je unaprijed gotovim odgovorima o tome kako socijalizam treba izgrađivati. U prevlasti »kako« nad »što« samog procesa indicira se prevlast osamostaljene ideje nad povijesno-ontologijskim karakterom procesa.

Subjekt, sveden na partiju i njegovu državu, na specifičan način »preotima« Hegelove misaone ambicije. *Prevodi* ih u područje vlastite volje za moći. On krivom interpretacijom Marxove misaone pozicije radi protiv marksizma. Zatim, paradoksalno se sjedinjuju svijest toga subjekta i »svijest« kapitala. Naposljetku, zbiva se ono što subjekt najmanje očekuje: njegov subjektivitet ugrožavaju moći s kojima uopće nije računao. Totalizirajuća konstrukcija, unatoč pozivu na Marxa, ispušta njegovu temeljnu intenciju i radi protiv nje.

Potrebno je u najkraćim crtama obrazložiti ove tvrdnje. One se neposredno tiču misaonog i praktičkog blokiranja procesa socijalizma i prakse prevladavanja rastavljenosti subjekt-objekt odnosa, ili, što je također točno: krivog »spoja« subjekt-objekta kojim se, u stvari, umrtvljuje razvitak procesa radi »perfekcije« sistema.

16. Hegelu se pokazuje da svijest obuhvaćena iskustvom *ne zna* kako se uopće dešava *nužnost* postajanja i postanka novog predmeta. Sve što se događa zbiva se iza njezinih leđa. Hegel to zna i vidi »kao kretanje bivanja«; kao moment i stupanj obrazovanja svijesti — jer drži da je na poziciji znanja cjeline puta.³⁷ I samooznačeni nosilac »apsolutnog znanja« misli da ima takvu poziciju. On »misli« da su pojedinačno i posebno samo momenti cjeline, da ne znaju za sebe kao momente cjeline. Svoju moć i svoje važenje (priznanje) oni stoga ne dobivaju *iz sebe*. To što oni

»zakonomjernog« za cjelinu socijalističkog procesa. Ali država je *moment* socijalističkog procesa. Inače izostaje permanentnost procesa kao samodjelatne socijalizacije čovjeka, radničke klase. Mjerodavnost državnog plana za cjelinu procesa zapravo je nešto obrnuto: moment procesa (država) postaje mjerodavan subjekt procesa. Proces cjelokupne socijalizacije postaje funkcija svoga momenta (uspor. o tome: I. Paić, *Klasna diktatura proletarijata i revolucija*, »Radnička štampa«, Beograd, 1979, str. 138. i dalje).

³⁷ Uspor. Hegel, *Phänomenologie des Geistes*, str. 74. i 75.

doista jesu vidljivo je iz stajališta cjeline. Uvid u cjelinu pripada subjektu (kao partiji i/ili — spoju partije i države). Opće vlada posebnim i pojedinačnim!

Na stranicama *Kapitala* Marx doista ponavlja Hegelova određenja »o sebi«, »za sebe«, »za nas«. Nije riječ samo, kako Marx želi pokazati — o koketiranju s Hegelom, s njegovom logikom. Riječ je o bitnim uvidima. Nakon uvida u cjelinu pojma »kapitala« ili Apsoluta koji u svome kretanju obuhvaća društvo, a robnu proizvodnju čini *kapitalskom*, Marx naprosto ustanovljuje činjenice u zahvatu kapitalistički određene robne proizvodnje. Zato i piše: ljudi razmjenjuju svoje proizvode kao ljudski rad — »oni to ne znaju, ali čine to«³⁸. Iz pregleda cjeline kružnog kretanja kapitala Marx otkriva odnose i svijest ljudi obuhvaćenih kapitalom u pojedinim točkama njegova samoproizvođenja. Dakle, to o čemu piše Marx postoji u zbilji i prerađeno je »glavom koja misli u paradigmatski model kapitala«. Zato je u prirodi Marxovih teoretskih tvorevina da ne mogu biti izravno empirijski primjenljive: one misaono izražavaju kapitalistički totalitet u njegovu *idealnom* funkcioniranju, pa ne mogu poslužiti kao *neposredan* organon praktičkog mijenjanja zbilje — one nisu »apsolutno znanje« koje treba »primijeniti«. Te tvorevine obavezuju na istraživanje *povijesno* konkretne kapitalističke i svake zbilje. Subjekt obuzet idejom »apsolutnog znanja« čini nedozvoljen skok. On ne proizvodi znanje kao znanje zbilje. On zbilju ne istražuje. Njegovo se znanje razvija iz »slike svijeta« i »slike socijalizma«. Obje te slike, *ispražnjene od povijesnog sadržaja*, raščlanjuju se u principe, kategorije i pojmove. Od njih se očekuje da objasne povijesnu zbilju. Iako nisu razvijeni na tlu te zbilje. Nasilje ideje nad poviješću tendencijski se pretvara u načelo: principi, kategorije i pojmovi nastoje se primijeniti na zbilju snagom nalažućeg autoriteta određene ideje komunizma i subjekta koji reprezentira te ideje. Takvo nasilje povijest socijalizma je već davno iskusila. Njegove bitne promašaje — također. Ukratko: Marxove se sadržajne apstrakcije, u glavi i činu subjekta, pretvaraju u prazne apstrakcije što sebe nastoje »upisati« u zbilju.³⁹ To mišljenje — koje se ne smije potcijeniti — ide obilaz-

³⁸ Uspor. *Kapital*, posebno »Fetiški karakter robe i njegova tajna«; također: *sve* prijelaze iz jednog u drugi dio te knjige. U njima Marx, na metodički svjestan način, pokazuje što uopće može biti vidljivo i nevidljivo na pojedinoj točki, momentu kapitalističke produkcije. Strogo sustavno — po uzoru na Hegela, ali u elementu povijesnog — Marx (već od doktorske teze) zna što je moguće vidjeti i što se može reći unutar pojedinih momenata, »sfera« povijesnog procesa, posebice kapitalističkog »kruga krugova«. Time je *načelno* nemoguće rekonstruiranje teorija posebnih područja života iz Marxova djela: svi njegovi iskazi, kao i Hegelovi, dobivaju puninu svoga značenja tek u *su-pripadnosti*.

³⁹ Na primjer: primjena načela dijalektičkog materijalizma na povijest, kao da ona nema vlastiti život. Kao da se, već od Vicoa, ne zna da su ljudi tvorci povijesti. U didaktičkim uputama visokoškolskoj nastavi tako se i postupa. Na pitanje: kako razjasniti »univerzalno značenje« općih zakonitosti izgradnje socijalizma i dijalektike općeg i posebnog u određenom *povijesnom* procesu — odgo-

nim putem. Kao mišljenje samooznačenog nosioca »apsolutnog znanja«, intervenira u zbilju, ograničuje je u njenim povijesnim neponovljivim mogućnostima.

17. Čim kapital za sobom ostavi proces nastajanja, čim sebe uspostavi kao sistem, svako se postavljeno biće (»predmet«) pokazuje kao već pretpostavljeno. Kapital se razvija u sistem totalne eksploatacije »prirodnih i ljudskih svojstava, sistem sveopće korisnosti čijim se nosiocem pokazuje znanost kao i sva psihička i duhovna svojstva«. Izvan zaposjednutog kruga kapitalne društvene proizvodnje ne postoji »ništa o sebi više« i »za sebe opravdano«⁴⁰. Takvu namjeru nastoji provesti i subjekt »apsolutnog znanja«. »Apsolutno znanje«, kao sredstvo volje za moći, nastoji totalizirati sve što jest. Apsolutna totalizacija, poput kapitalskog obuhvata, ne može prihvatiti da je nešto posebno i pojedinačno uopće »za sebe opravdano« i »o sebi više«. »Apsolutno znanje« traži sistem podređivanja svega što jest znanju koje se ne dovodi u pitanje. Tu je i paradoks istovetnosti! Kapital i »apsolutno znanje« ne mogu razviti totalitet svojih određenja a da ne obuhvate cjelinu bića. Obuhvaćanje cjeline bića kapitalskom korisnošću, razvitak kapitalskog sustava i njegovo prerastanje u »organski totalitet« — imanentna su svojstva kapitala.⁴¹ Prožimanje svega što jest idejom »apsolutnog znanja« — koju reprezentira subjekt — a potom »izgradnja socijalizma« kao sistema i »organskog totaliteta«, stoje u temelju nekritičkog prihvaćanja »apsolutnog znanja« o nečemu što je otvorena mogućnost i otvoren proces povijesnog života.⁴² Kapitalni totalitet ima granicu: granice kapitala samog⁴³, u čemu, naravno, surađuje i otpor samoosvještena čovjeka (klase, naroda). Socijalizam kojega bi se htjelo totalizirati »apsolutnim znanjem« također ima granice: sam proces. Poticanje procesa socijalizma, kad je ugrožen sistemom »apsolutnog znanja« koje se opredmećuje u životu, pretpostavlja otpornost i stalnost otpora zatvaranju pitanja i puta produbljivanja revolucionarnih promjena. U tome opiranju vlada napetost polova. Autoritarnom zahtjevu socijalizam se prikazuje kao »izgrađeno društvo« nakon revolucije; kao društvo o kojem treba razvijati samo pozitivno znanje. Drugi je pol svakodnevno otkrivanje građanskih protuslovlja u njemu; ta se protuslovlja ne mogu prevladati a da se socijalistički

vara se: »osloncem... na znanje kategorija dijalektike i umijeće njihove primjene u analizi društvenih procesa« (usp. *Internacional'naja suščnost naučnogo komunizma*, kolektiv autora, izd. Moskovskog univerziteta, Moskva, 1977, str. 120).

⁴⁰ Marx, *Grundrisse*, str. 313.

⁴¹ »Sam taj organski sustav ima svoje pretpostavke i njegov razvitak i totalitet sastoji se upravo u tome što sebi podređuje sve elemente društva... Tako on historijski postaje totalitet. Postajanje sistema totalitetom tvori jedan moment njegova procesa, njegova razvitka« (*Grundrisse...*, str. 189).

⁴² »Uistinu držim da je ideja da postoji 'čisti socijalizam', kojega je recept već poznat, uvreda ljudskom razumu« (Julius Nyerere; u: *Afrika i socijalizam*, IC »Komunist«, Beograd, 1976, str. 55).

⁴³ Uspor. *Das Kapital*, III, str. 260.

proces ne razvija *kao proces revolucije*, a što, naravno, nalaže misaone i praktičke zahvate u njegovu prolaznu stranu. Misaone i praktičko radikalno *rastvaranje* još neprevladane »slike socijalizma« pokazuje se zato i bitnom zadaćom: da se drži otvorena procesualnost socijalizma, njegova otvorenost za ono što je zatvoreno (skriveno i blokirano) pod prevlašću *jedne ideje* i jedne prakse: ideje koju subjekt kao samooznačeni nosilac »apsolutnog znanja« misli da zatiče u Marxovu djelu i ozbiljenu u vlastitu djelu. Međutim, takav subjekt surađuje u obnovi preobražene logike kapitalne (državne) dominacije nad povijesnim životom. On je ipak omogućen *povijesno djelujućim subjektom*, on je povijesni reprezentant tog djelujućeg subjekta. *Kapital* — kao povijesno neprevladana supstancija i subjekt — »unajmljuje« sebi ne samo kapitalistu kao vlastita opunomoćnika. Tu ulogu (svjesno ili nesvjesno) može na sebe primiti, primjerice, država, partija, čak radnička klasa kad djeluje smjerom promicanja kapitalne zbilje.

18. Ako se može s pravom reći da subjekt nosilac »apsolutnog znanja« koristi modernu prirodnu i tehničku znanost radi pribavljanja legitimnosti vlastitoj političkoj volji, može se — s jednakim pravom — ustvrditi: u razdoblju tehničke civilizacije inicijativa prelazi i na znanstvenu analizu i tehničko planiranje. Takozvani znanstveni socijalizam traži znanstvenu politiku. Znanstvena politika i znanstveno rukovođenje životom nastaju u kombinaciji dvaju mjerodavnih načela. Načela pretpostavljene sigurnosti pitanja i odgovora na pitanje što jest socijalizam i kako ga treba »izgrađivati«. Zatim, načela prožimanja života modernom znanošću. Odatle sve postaje predmetom i poljem plana. Plan je dovoljno znanstven ako je unutar njega sve proračunljivo, ako je sve za račun i proračun ispostavljeno. Sada, pak, ne samo da »apsolutno znanje« formira vrijednosti; »novim tehnikama mogu se iz promijenjenih interesnih pozicija stvoriti novi vrijednosni sustavi«⁴⁴. Ta »novost« zahtijeva i socijalističke odgovore. Danas je nužno prožimanje života znanošću. Nužnost prožimanja politike i života znanošću nije data u jednom ili, primjerice, u tri tipa odnosa politike i znanosti.⁴⁵ Proces socijalizma, kao proces nastajanja nove socijalizacije čovjeka, njegove politike i znanosti, otvara i pitanje o tome odnosu. Naime, očito je da kapitalna i etatiistička sveza politike, znanosti i života *reproducira* građansku razdvojenost *povijesnog* subjekta i njegovih materijalnih i duhovnih učinaka. »Apsolutno znanje« i prožimanje svega znanošću nisu na razini *novog pitanja* o poticanju nove socijalizacije. U tome je na djelu nekritičko prihvaćanje *produktivističkog principa*. Prihvaćanje i provođenje toga principa — koji je povijesno razvio kapitalno društvo — neće iznijeti nove, socijalističke sadržaje društvenosti. U tehničko doba, što se nezadrživo planetarno širi, miš-

⁴⁴ Habermas, *Oznanstvljena politika*.

⁴⁵ Decizijski, tehnokratski i pragmatistički model odnosa stručnog znanja i politike, osnovni su modeli povijesno iskušani u građanskom društvu. Socijalizam mora ići preko tih modela ako ne želi obnoviti njihovu građansku bit (uspoređ. Habermas, isto).

ljenje i djelovanje tek nadolaze na zbiljski problem odnosa politike i moderne znanosti. Iz pozicije samouvjerenosti subjekta o njegovu »apsolutnom znanju« i znanstvenom socijalizmu, kao društvu koje je primjereno tome znanju — problem još nije ni postavljen u punom egzistencijskom svjesnom značenju. Dakle, s obzirom na značenje sadržaja tog odnosa za razvitak nove društvenosti.⁴⁶

Materijalne i duhovne snage kao materijal volje osamostaljena subjekta

19. Proizvođenje socijalizma, kao stalnost promjena, *uzajamnost* je odnošenja svih »relata« toga procesa. Oni tek u suodnošenju proizvode promjene.

Na pretpostavkama *nepromjenljivosti* bilo kojeg člana relacija sam je proces *nepotpun*. Kad partija (pokret) razvije samosvijest o nepromjenljivosti vlastitih ideja, programa i načina svoga postojanja — ona zapravo nastoji *iskočiti iz povijesti*. »Iskačući« iz dinamičkih relacija unutar povijesne materije *praxisa*, ona uzima pravo i ambiciju tvorca procesa. Takav subjekt perspektivno postaje posebna strana društva. Njegova posebna sfera. Iz svoje ekskluzivnosti on ne može razvijati vlastiti subjektivitet a da ne *poništava subjektivitet svih subjekata društva*. Poništavanje subjektiviteta povijesnog subjekta (prvenstveno radništva) dijeli društvo na dva »elementa«: na aktivni i pasivni. Zato se može dogoditi da u »izgradnji socijalizma« partija i *njena država* postanu nosilac »umne volje koja sebe zna i hoće«⁴⁷, a pasivan element postaje društvo *kao objekt* raščlanjavanja te volje. *Subjekt-objekt odnos tu slovi samo kao usmjerenost volje subjekta na objekt*. Izuzet iz procesa, subjekt snižava *sve materijalne i duhovne snage* na rang pukog »materijala« svoje volje.⁴⁸ Trajnije odvajanje aktivnog i pasivnog »elementa« društva ne može proći bez dubljih posljedica. Trajnije ograničavanje *samodjelatnosti* povijesnog subjekta (rasta proletarijata u klasu i samoprevladavanje klase) vodi »zakršljavanju« njegovih društvenih osjetila.⁴⁹ Zato se kritika modernog ka-

⁴⁶ U ideji samoupravljanja osviještena je opasnost socijalizmu neprimjerenog odnosa znanosti i politike. U zbilji, pak, *još se traže* rješenja koja potiču rast *društvene* moći rada (čovjeka).

⁴⁷ U svojim etatističkim izdancima »izgradnja socijalizma« je sebe dovela u odnos prema Hegelu. Ako partija i država sustavno blokiraju i smiruju temeljna protuslovlja — prvenstveno u radu i proizvodnji — okivajuć ih u »perfekciju sistema«, onda je tu na djelu ponešto od Hegelova silogizma sfere »objektivnog duha«. Međutim, što važi za nužan uvjet opstanka građanskog društva, ne može važiti za promicanje socijalističkog procesa.

⁴⁸ Zato se može dogoditi da u »izgradnji socijalizma« tako odnegovan povijesni subjekt (radnička klasa) posve religijski prenosi svoju ljudsku bit u partiju i državu. Ta se religijska bit dade prepoznati, recimo, u parolama: »*dug čovjeka prema partiji*«, »*dug čovjeka državi*« i slično.

⁴⁹ Usp. I. Paić, *Klasna diktatura...*, str. 144, 145.

pitalizma (koji tendencijski ograničuje čovjeka u svim dimenzijama života) može protegnuti i na »izgradnju socijalizma« — u mjeri u kojoj ta »izgradnja« ograničuje samodjelatnost radništva na temelju djelatnosti subjekta *koji sebe nastoji izuzeti iz procesa promjena*.

20. Oštrica kritike *jedne* »slike socijalizma«, kakvu njeguje navedeno »apsolutno znanje«, treba biti usmjerena prema onome što je za socijalizam najbitnije. Najbitnije je dovesti u pitanje ideju i zbilju koje — već u početnim pretpostavkama — *ne vode trajnom proizvodnji procesa socijalizma*, budući da ne uspostavljaju za taj proces proizvodilački subjekt-objekt odnos. Nadalje, radikalna kritika jednom ustanovljene »slike socijalizma«, izvedene iz »apsolutnog znanja«, proces je *metodičkog* osvještavanja o činjenici da se iz pozicije »apsolutnog znanja«, nepromjenljivosti ideja i (osamostaljenog) subjekta — ne mogu ni perspektivno radikalno preći granice *građanskog svijeta*.

Kritika vodi i osvještenju o neizostavnoj pretpostavci orijentacije subjektivnih snaga socijalizma u povijesti: načelna nepoznatljivost cjeline kretanja tjera mišljenje i djelovanje *na zadobivanje spoznaje*. U tome je bit odgovornog držanja subjekta pred poviješću: odnekud preuzeto »apsolutno znanje« sve stavlja *u gotove i dovršene ideje*; spoznaje osvojene u *povijesnom* horizontu mišljenja i djelovanja čine subjekta odgovornim *pred poviješću* i njenim mogućnostima. Takvo osvajanje znanja imanentno vodi razumijevanju *razlika* odgovora i razlika *pitanja* koja subjekti — suočeni s konkretnim povijesnim *toposom* — sebi postavljaju. »Apsolutno znanje« i iz njega izvedena totalizacija procesa — ne dopiru do pitanja o *biti* razlike i razlike kao *uvjeta* socijalizma.

Dvije su pozicije u dijalogu: pozicija »apsolutnog znanja« i pozicija spoznanja zadobivenih na tlu konkretnog povijesnog sklopa uvjetâ poticanja i razvijanja procesa. Dijalog oživljuje stare teme mišljenja i djelovanja. Naravno, u neponovljivom povijesnom kontekstu. U njemu su, na primjer, motivi Blochove filozofijske kritike Hegela. Kritike koja je posve *suvremena*. Prebačena u područje rasprave o subjekt-objekt odnosu u procesu socijalizma, ta se kritika može ovako izraziti:

Iz stanovišta »apsolutnog znanja« socijalizam se pokazuje kao nekakva *enciklopedija socijalizma*. Pod vidom *jedne* ideje nastoje se mišljenjem obuhvatiti i sustavno izložiti svi momenti njene emanacije; svaki moment je povezan, pripadan i supripadan ideji koja se u njemu opredmećuje. Tako ideja socijalizma opisuje svoj »krug krugova«: zatvoren sustav iskaza kojima se *unaprijed* svaki moment socijalizma pokazuje momentom opredmećivanja »ideje socijalizma«. Osamostaljeni subjekt vidi socijalizam kao »rad pojma« i kruženje pojma socijalizma. Sve stoji do toga da se zbilja uredi prema ideji socijalizma. Svako je posebno unaprijed svedeno na moment *općeg*.

Nova društvenost nije samo ono što će nastati u nekakvoj idealiziranoj budućnosti. Nova društvenost *nastaje* u praksi kroz koju subjekt dovodi u odnos to što je bilo a nije prošlo, to što jest i budućnost. U protivnom, nove društvenosti *nema*. U odnosu svih dimenzija vremena (zbivanja) subjekt oslobađa i razvija ono ljudsko. Djelujući na tlu *vlastite* povijesti, subjekt preuzima opće tekovine ljudskog; ali — to je bitno — on *konstituira opće* tako što oslobađa i razvija ljudsko u prostoru vlastite neponovljive prakse. Zato se i nova *socijalizacija* neće razviti tek primjenom »opće-važee« ideje podruštvljenja čovjeka. Upravo je suprotno: ideja ljudske socijalizacije postaje sadržajna ideja toliko koliko je konstituirana životnošću *odgovornog* djelovanja primjerenog povijesnom *toposu* subjekta. Rečena »slika socijalizma« mora se, dakle, rastvoriti. Mora se razvijati društvenost u kojoj se pronosi *bogatstvo* procesa. A ne da unaprijed stvorena »slika« odlučuje o tome što je zbiljski život!